

DOI: 10.32347/2786-7269.2023.6.406-416

УДК: 101.1:371.13

к. філос н., доцент **Хавроненко В.Д.**,
havronenkovasil@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0919-6620,
к. філос н., доцент **Таран Г.П.**,
annapavlovna8@ukr.net, ORCID: 0000-0003-3311-0321,
Київський національний університет будівництва і архітектури

СПЕЦИФІКА КИТАЙСЬКОЇ ТРАДИЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ ВІЙНИ ТА МИРУ

Одним з найбільших соціокультурних викликів сучасності, дедалі частіше, визнають Китай (КНР). Китайська політична, товарна та демографічна експансія своїм поселенням викликають передбачуване занепокоєння особливо на тлі відносно войовничої риторики сучасного керівництва цієї країни. Постає питання про можливу військову експансію Китайської народної армії.

Політичною проблемою війни для КНР є “абсолютна, теократична влада однієї особи” та відсутність реального збалансованого поділу влади. В сучасному Китаї монопольну владу за собою зберігає комуністична партія. Успішне фінансово – економічне зростання останніх десятиліть відбувається на іншому не комуністичному базисі. Для подальшого економічного та соціального розвитку та запобіганню можливої військової ескалації потрібні демократичні по своїй суті радикальні реформи.

Війна чи то військове поневолення інших народів з метою збагачення не були пріоритетними в традиційному китайському суспільстві. При всій могутності імператорської армії маємо не так багато історичних даних щодо зовнішньої військової експансії. Джерелом багатства в Китаї завжди були внутрішні продуктивні сили – плодюча земля і люди, яких армія мала захищати.

На становлення китайської політичної системи та військової стратегії мали значний вплив різні вчення епохи «ста шкіл»: конфуціанство (наявність моральної ієрархії, важливості ритуалів), легістів (важливості страху покарань), даосів (принцип недіяння), вчення «інь-ян» (наявності п'яти стихій) та інші універсальні концепції китайської філософської думки.

Ключові слова: абсолютна теократична влада; вертикальний владний простір; Небо; Син-Неба; Піднебесна; «Дао де цзін»; даоський принцип «недіяння»; китайська філософія війни; “Мистецтво війни”; офіційні культу; культові ритуали.

Постановка проблеми. Перспективи порозуміння та компромісу у міждержавних стосунках залежать від обопільної обізнаності з основами тих цінностей та смислів, що є визначальними у мотивації сторін та у формуванні стратегії їх дій. Для компетентного тлумачення специфіки міждержавних взаємин у політиці КНР, необхідно з'ясувати основні ідеї та принципи, якими керувались представники китайської культури впродовж тривалої її історії, у формуванні стратегії як війни так і миру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних дослідників філософії та культури Китаю, у першу чергу слід відзначити доробок Кіктенко В.О., що розкрив широкий спектр проблематики синологічних досліджень від суто філософських до загально культурних та соціополітичних тем. Загалом слід відзначити посилення зацікавленості творчим доробком китайських мислителів в інтелектуальному дискурсі України. Водночас у світі в цілому, ця тематика зберігає незмінну актуальність впродовж десятків років. Зокрема, найбільш цікавими в контексті нашої розвідки, є дослідження С. Білліуд, Дж. Тораваль, Ф.Дж. Іванхое, Сунгмун Кім, Т. Свен, Р. Пол, Шун Квонг Лоі.

Актуальність: В сучасному глобальному світі загострюються міжцивілізаційні та міждержавні протистояння в тому числі і військові. Китайська Народна Республіка завдяки бурхливому економічному зростанню останніх десятиріч стала домінуючим суб'єктом глобальних та локальних протистоянь, а традиційна конфуціанська по своїй суті політична та військова філософія Китаю все більше стає актуальним предметом наукових досліджень.

Новизна. Досліджено вертикальний владний простір: Небо-Син Неба-Піднебесна. Показано економічні та політичні детермінанти історії філософії військової стратегії Китаю.

Мета. Метою даного дослідження є з'ясування специфіки китайської традиційної стратегії війни та миру.

Методи обговорення. Для успішної реалізації даного дослідження необхідним є дотримання принципу поліісторичності та міждисциплінарного підходу. Використано загальнонаукові методи синтезу, аналізу та порівняння а також культурно-історичний та аксіоматичний методи.

Основна частина: В історії Китаю був період (550 – 220 рр. до н.е.) надзвичайно продуктивного розвитку суспільного життя. Цей період в політичній площині отримав назву «епоха боротьби царств», а в науково-освітній – «епоха ста шкіл». Гостра багаторічна конкурентна боротьба між державами змушувала до пошуку більш ефективних форм і методів державного управління, господарювання та ведення війни. Для цього можновладці прагнули залучити кращих інтелектуалів, заохочуючи їх матеріально,

пропонуючи посади радників та урядовців. Формувалися школи різних напрямків, в тому числі і «школа стратегів», «школа вчених чиновників» створювалися книги, деякі з них збереглися до нашого часу.

Якщо конфуціанці та легісти прагнули до пошуку ефективних форм і методів державного управління, то представники школи стратегів від самого початку мали за мету пошук ефективних форм та методів ведення військової справи. З часом у Китаї на основі конфуціанства склалася універсальна система підготовки та призначення кадрів цивільних державних чиновників. А на основі вчення стратегів – система навчання посадовців військових.

Відомо що в Китаї, крім звичних нам чотирьох сторін світу визнається ще п'ята серединна, вертикальна. Ми хочемо звернути увагу на те, що в китайській світобудові існують уявлення про вертикальний владно-політичний простір структурними елементами якого є: Небо - Син Неба - Піднебесна в основі останньої розгалужена чиновницька піраміда. Піднебесна, вона ж серединна держава в уявленнях китайців стоїть вище всіх інших держав в центрі всесвіту. Імператорська столиця в центрі Піднебесної а імператорський палац в центрі столиці.

НЕБО як вища інстанція конфуціанського вертикального простору.

В історії Китаю відбувалася певна еволюція поняття Неба. Від сімейних і кланових культів до культу абстрактно-символічного Неба. Крім того від уявлень про нього як Верховного божества персоніфікованого в образі Шан-ді прабатька людей і бога Неба наділеного антропоморфними рисами до уявлень про Небо як природну сутність, як регулятивну основу буття позбавлену людських рис. Небо набуло не скільки сакральне – теїстичного скільки морально – етичного змісту.

Небо не творець Піднебесної і не особистість. Воно не є принципово відмінним від людини і матеріального світу, а скоріше є навіть не їх субстанцією, а інстанцією. Воно із всіх об'єктів поклоніння наймудріше і неперевершене, єднає плінне і недосконале безпосередньо природне середовище життя людей. Людина має прагнути пізнавати сили Неба і не протидіяти, а сприяти їм. Традиційна китайська думка не визнає дуалістичного роздвоєння всесвіту на два принципово відмінні світи: вищого, божественного, трансцендентного та нижчого, створеного, гріховного. Небо, у світогляді китайців, найвища моральна та пізнавальна цінність і в той же час байдужа об'єктивна необхідність з якою людина мусить рахуватися.

Та все ж тут слід зауважити, що в китайській космічній тріаді: Небо-Природа-Людина відсутня абсолютно домінуюча складова. Людина і природа виступають скоріше як рівноправні суб'єкти буття. Вона можуть знати і виконувати волю Неба, а можуть і не виконувати. Природа в китайській

філософії є об'єкт спостереження і наслідування. Людина має слідувати природі сприяючи природному ходу подій. Людське суспільство функціонує по тих же принципах які ми спостерігаємо в природі. Так спостерігаючи ієрархічні відносини в соціальних групах тварин китайська думка прийшла до висновку що й людські відносини мають бути відповідними. Як малі так і великі соціальні групи мають бути певним чином вертикально структуровані.

СИН-НЕБА На основі традиційних для Китаю вірувань була сформували ієрархічна система офіційних державних культів на вершині якого був культ імператора. Місце імператора в світобудові було визначено як надзвичайне і незамінне. Він був головним комунікатором між Небом і Піднебесною. Імператор він же Син – Неба був перш за все верховною духовною особою для всіх основних релігійних культів Китаю і, як вважалося, він виконував сакральні функції згідно волі Неба. Неналежне виконання імператором цих функцій могло призвести до втрати ним небесного мандату.

Чиновницька ієрархія влади піднебесної.

В патерналістській та теократичній по своїй суті китайській вертикалі влади був відсутній поділ на світську і духовну влади. Клас вчених-чиновників виконував ті ж функції які в середньовічній Європі виконувались як дворянством так і духовенством. Класична китайська імперія не була в повній мірі аристократичною державою зі спадковою передачею керівних посад і феодалських земельних володінь. Завдяки зусиллям легістів які боролися проти аристократії в період правління Цінь Шихуанді, та конфуціанців в наступні епохи які також діяли в інтересах центральної імператорської влади китайська держава все більше ставала бюрократичною з конкурсним відбором посадовців їх ротацією та можливістю звільнення за службову невідповідність.

Конфуціанство, особливо не переймаючись раціональним осмисленням проблем вищих сил демонструвало своєрідний прагматичний антропоцентризм. Толерантно сприймаючи традиційні народні культи і перш за все культ Неба та культ предків конфуціанці прагнули возвеличити статус імператора та державних службовців підняти їх соціальну та сакральну значимість. На цій основі сформувались стійкі ієрархічно-теократичні вертикальні відносини які до сьогодні пронизують китайське суспільство.

Чиновник як шляхетна людина згідно Конфуція може виконувати функції посередника між Небом і Піднебесною так як вона здатна читати волю Неба, а також беручи участь у ритуали містичним чином впливати на світовий порядок. Цим самим наділивши особливими комунікативними сакральними можливостями Конфуцій значно підняв її соціальний статус. Звичайно головним комунікатором визнається імператор Син-Неба який має дивитись на Небо як на батька і служити йому з синівською пошаною і шанобливістю і

роль якого в ритуальних діях неперевірена. Та все ж вчений-чиновник також мав бути в змозі чути голос Неба навіть в тих випадках коли мова йде про позбавлення імператора небесного мандата. «Той, хто не досягнув веління неба, - говорить він,- не може стати шляхетним мужем» [5].

В системі державного управління імператорського Китаю надзвичайно важливу роль відіграють культові церемонії які здебільше називають ритуалами. Вони органічно вплетені в оригінальну китайську цивілізаційну модель являючись по суті її фундаментальною соціокультурною основою. Ритуальні культури в Китаї це сукупність необхідних традиційних дійств, які мають символічний характер, соціальну значимість і проводяться з метою магічного впливу на реальність. Конфуцій вважав, що ритуальні дії узгоджено входять в глобальний ритм космічного життя. Невиконання ритуалу спрямовує людські дії в безлад і хаос. Тому кожний китаєць був як об'єктом так і суб'єктом культових по своїй суті етико-ритуальних принципів і норм. Знання і виконання ритуалів поряд зі знанням мови та письма обумовлювали національну самоідентифікацію китайців.

В традиційному імператорському Китаї відсутня релігія і церква в західному розумінні цих слів. Буддизм, даосизм, а тим більше конфуціанство, релігіями ми називаємо досить умовно. Словом релігія, ми, враховуючи специфіку Китаю, скоріше показуємо певну сукупність культових ритуалів і церемоній. Існують авторитетні погляди вчених про те, що в Китаї міфологія і релігія були практично повністю замінені етико-ритуальними нормами. Державницька ідеологія сформувалась навколо офіційного, перш за все імператорського, культу. В ньому ж вона знаходила своє вираження. Знання всього комплексу ритуалів стало надбанням і привілеєм вчених – чиновників які мали підтверджувати ці знання складанням відповідних екзаменів.

Онтологічною підставою релігійно-філософського синкретизму є характерні для китайської філософської думки уявлення про мінливість, плінність, недосконалість Піднебесної. В китайській філософії відсутнє чітке розмежування на духовне і матеріальне, сакральне і мирське. Природні, соціальні, духовні процеси - суть єдині. Зупинимось ще на деяких проявах китайського синкретизму.

В традиційному китайському суспільстві не було поділу на світську та релігійно-духовну владу, ієрархія світської і релігійної влади здебільше була єдиною. Державне правління мало форму теократичної абсолютної влади однієї особи. Монарх не стільки переймався виконанням адміністративних обов'язків скільки в ролі верховного медіума підтримував ритуальний зв'язок між Небом і Землею здійснюючи жертвопринесення і прагнучи виявити волю Неба в своїх думках. Архітектура столичних міст, імператорських палаців та інших

офіційних споруд визначалась перш за все їх ритуальними призначеннями. Столиця, в імператорському Китаї була більше зорієнтована на вираження сакральної величі верховного правителя та на необхідності виконання ним ритуальних обов'язків ніж на задоволення потреб жителів міста.

Влада всяк підтримувала певні релігійні культути намагаючись максимально інтегрувати їх в офіційну культову систему. В свою чергу для конфуціанства, даосизму і буддизму спільним було шанобливе відношення до імператорського культу. Рядовий же китаєць з кожного культу брав те, що йому було потрібно переважно не усвідомлюючи окремішність цих культів. Небо в системі культів Китаю являє собою вершину піраміди. Культ Неба став головним в період династії Чжоу (1121 – 256 рр. до н.е.) і повний ритуал його вшанування став прерогативою імператорів. Імператори проголошувалися Синами Неба яке по відношенню до них було вищою інстанцією і перед якою вони мали звітувати виражаючи синівську пошану. Небо як і імператор були охоронцями світового порядку тільки різних ієрархічних рівнів.

Наступна основна теза даної роботи: війна чи то військово поневолення інших народів з метою збагачення не були пріоритетними в традиційному китайському суспільстві.

При всій могутності імператорської армії маємо не так багато історичних даних щодо зовнішньої військової експансії. Джерелом багатства в Китаї завжди були внутрішні продуктивні сили – плодюча земля і люди, яких армія мала захищати. Монгольський «народ-військо» часів Чингізхана був антиподом Китаю. Джерелом багатства для монголів був грабунок інших народів, а не власні продуктивні сили. Вони, ефективно використовуючи китайські технології ведення війни, поставили в основу своєї стратегії агресію, а не захист. В Китаї ж, наприклад, армія після реформ 737 року була кількістю 500.000 людей, що мали бути розміщені на довгих кордонах імперії для захисту від зовнішніх ворогів. Племена сусіди Китаю знаходились на значно нижчих рівнях розвитку продуктивних сил, в гірших природних умовах і при нагоді прагнули грабувати китайські землі. До речі, в той же час в столиці та її околицях мала бути розміщена 120.000 імператорська гвардія для захисту Сина Неба від ворогів внутрішніх. Тут слід сказати, що на відміну від Європи чи то Японії, де найпрестижнішою стратою тривалий час була військова аристократія, в Китаї такою завжди була лише страта цивільних чиновників.

Військова ж служба як і відповідні екзамени традиційно була менш престижна ніж навчання та екзамени які давали можливість отримати чин в цивільній ієрархії. Військова служба в якості рядових солдатів була в Китаї менш престижна навіть по відношенні до сільськогосподарської чи то ремісничої продуктивної праці.

З давніх часів в китайське військо набирали здебільше примусово з наступних категорій підданих імператора:

- з боржників, які службою в війську виконували «трудовий податок»
- з засуджених, які службою відбували свій термін покарання
- з чоловіків, які залишилися без засобів існування
- з торговців для виконання інтендантських функцій.

До речі торговці, навіть дуже заможні, мали досить низький соціальний статус і в той же час слід знати, що в Китаї діяли соціальні ліфти які через проходження навчання і екзаменів давали можливість зробити кар'єру. Військове мистецтво в Китаї необхідно розглядати в контексті універсальних для Китаю концепцій. В ньому використовувались одні й ті ж терміни, що й в політиці, етиці, музиці і поезії, космології і «китайських церемоніях». В ньому виражена традиційна китайська ментальність та філософська думка.

На становлення школи стратегів мали значний вплив інші вчення епохи «ста шкіл»: конфуціанство (наявність моральної ієрархії, важливості ритуалів), легістів (важливості страху покарань), даосів (принцип недіяння), вчення «інь-ян» (наявності п'яти стихій) та інші універсальні концепції китайської філософської думки. Ми в даній роботі звертаємо увагу перш за все на вчення дао.

Так, одним із базових принципів китайської військової стратегії є принцип увей «недіяння».

Ось слова із книги «Дао де цзи».

31. Дао вчить уникати битви.

Зброя – погане знаряддя пошуку щастя – воно лише вгамовує бажання присвоювати.

...

Радість перемоги ґрунтується на смерті.

Свято перемоги схоже на поминки.

Хто перемагає людей – той сильний,

Хто перемагає себе – той міцний.

68. Розумний командир не любить воювати.

Сильний проти рівного не протистоїть прямо, Щоб вжити силу ворога, вчись відступати.

69. Військове мистецтво вчить:

не починай битву першим – вичікуй;

не осмілюйся наступати хоча б на крок –

ліпше відступи на десять кроків; це значить –

дія без діяння, перемога без зусилля.

Найгірше – зневага до суперника...

..

Виходячи з цих та інших філософських ідей в Китаї сформувались погляди на війну та принципи її ведення:

- війна є зло;
- ще більшим злом є довготривала війна;
- найкраща перемога це та яка досягнута без битви, слід прагнути підкорити вороже військо взагалі без боротьби;
- високе військово мистецтво – зруйнувати плани й стратегію супротивника;
- головна ціль отримати перевагу з найменшими затратами власних сил;
- враховуючи зовнішній і внутрішній плин речей слід змусити противника втрачати свої сили;
- необхідно вводити противника в оману «війна це обман»;
  - той, хто знає ворога й себе, ніколи не програє війни;
- варто більше уваги приділяти підготовці до битви ніж самій битві;
- в повній мірі використовувати недоліки характерів ворожих командирів;

Небо і Земля позбавлені співчуття

і не заважають діяти всьому живому

Небо – найбільше із суцього,

а Земля – найдавніша з істот.

Дао – так називають те,

що неможливо описати або зрозуміти –

це порожнеча, з якої виникають усі речі,

це причина, яка породжує всі наслідки.

Найбільша річ – мов порошок, поруч з ним.

Не існує міри його гармонії й хаосу,

міри його милосердя і неблаганності.

Воно існує завжди, існує невідомо чому [6].

Найбільш відомий підручник школи стратегів «Мистецтво війни» за авторством Сунь У, він же Сунь-цзи (5 ст. до н.е.). Цей підручник зберігає свою актуальність до наших часів і є популярним не лише серед кар'єрних військових. Вартий уваги також підручник Сунь Біня (4 ст. до н.е.), який був майже відразу втрачений ще в 3 ст. до н.е. і знайдений лише в 1972 р., але про який в Китаї завжди пам'ятали.

Висновки. Політичною проблемою для КНР є “абсолютна, теократична влада однієї особи” та відсутність реального збалансованого розподілу влади. Для подальшого економічного та соціального розвитку та запобіганню можливої військової ескалації потрібні демократичні по своїй суті радикальні реформи.

Війна чи то військове поневолення інших народів з метою збагачення не були пріоритетними в традиційному китайському суспільстві. При всій могутності імператорської армії маємо не так багато історичних даних щодо зовнішньої військової експансії.

В даоській та інших давніх філософських школах ми знаходимо ознаки поміркованого ставлення до військової агресії, як до виключно вимушеної і небажаної. Найліпша війна – та, якої вдалось уникнути. Найпотужніший воїн – той, хто не вступає у битву. Військове мистецтво – руйнувати плани супротивника. Головна перемога – та, що може бути досягнута найменшою ціною. Довготривала війна – найбільше зло. Підготовка до битви – важливіша за саму битву. Супротивника потрібно виснажити і дезорієнтувати, адже «війна - це обман», а той, хто знає ворога й себе, ніколи не програє війни.

Література:

1. Дао де Цзін. Канон шляху та спроможності. Пер. зі старокитайської, коментарі та післямова андрія Накорчевського. – К.: ArtHuss, 2020. – 200 с.
2. Классический Китай / Иван Каменарович. - М.: Вече, 2006.- 416 с.
3. Традиційні культи і ритуали Китаю / Василь Хавроненко. – Університетська кафедра №2/2013. - К.: КНЕУ, 2013. - 65-75 с.
4. Філософія конфуціанської освіти / - Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник №2(11). – К., ВПЦ «Київський університет», 2018. - 80-83с.
5. Бесіди і судження. Конфуцій.-К.; Вид. «Арій», 2022, 178 с. - С. 224
6. Мистецтво війни / Сунь-цзи; переклад Григорія Латника. – К.: Арій, 2014. – 128 с. – (Антологія мудрості).
7. Конфуцій Книга Вислови - Харків: Фоліо, 2023. - 192 с.
8. Кіктенко В.О. До визначення категорії первісної сутності Піднебесної // Східний світ. №8, том 6, 2 (96), Київ–1999.– С. 45-58.
9. Кіктенко В.О. Джозеф Нідем про філософію раннього конфуціанства // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2004. – №615. – С. 54–60.
10. Кіктенко В. О. Філософія раннього конфуціанства у відношенні до історії наукової думки в давньому Китаї в аналізі Джозефа Нідема // Проблеми освіти: Наук.-метод., зб. – К.: Наук.-метод. центр вищої освіти, 2004. – Вип.. 38. – С. 239–251.
11. Капранов С.В. Феномен конфуціанського храму в контексті кроскультурних контактів у традиційних суспільствах Східної Азії // Східний світ. – К., 2008. – №3. – С. 132-140.
12. Sébastien Billioud, Joël Thoraval The Sage and the People: The Confucian Revival in China - Oxford University Press, 2015 - 332 p.

13. Philip J. Ivanhoe, Sungmoon Kim Confucianism, A Habit of the Heart: Bellah, Civil Religion, and East Asia State University of New York Press, 1 лют. 2016 p. - 246 p.
14. Tony Swain Confucianism in China: An Introduction Bloomsbury Publishing, 7 вер. 2017 p. - 312 p.
15. Paul R. Confucianism. - Goldin Routledge, 2014 . - 240 p.
16. Shun, Kwong-loi. 1993. *Jen and Li in the Analects*. Philosophy East and West 43: P. 457-479.

Ph.D., associate professor **Vasil Havronenko**,
Ph.D., associate professor **Ganna Taran**,
Kyiv National University of Construction and Architecture

SPECIFICITY OF THE CHINESE TRADITIONAL STRATEGY OF WAR AND PEACE

One of the biggest socio-cultural challenges of our time is China (PRC). China's increasing political, commodity and demographic expansion is causing understandable concern and even fear among representatives of other cultures. The question arises about the possible military expansion of the Chinese People's Army.

The political problem of the war for the PRC is the "absolute, theocratic power of one person" and the lack of a real balanced division of power. In modern China, the Communist Party retains monopoly power. The successful financial and economic growth of the last decades takes place on a different, non-communist basis. For further economic and social development and to prevent a possible military escalation, radical reforms that are democratic in nature are needed.

War or the military enslavement of other peoples for the purpose of enrichment were not priorities in traditional Chinese society. With all the power of the imperial army, we do not have much historical data on external military expansion. The source of wealth in China has always been internal productive forces - fertile land and people, which the army was supposed to protect.

The formation of the school of strategists was significantly influenced by other teachings of the era of the "hundred schools": Confucianism (the presence of a moral hierarchy, the importance of rituals), Legists (the importance of fear of punishment), Taoism (the principle of inaction), the teaching of "yin-yang" (the presence of the five elements) and other universal concepts of Chinese philosophical thought.

Keywords: absolute theocratic power; vertical power space; Sky; Son of Heaven; Celestial; "Tao de Ching"; the Taoist principle of "non-action"; Chinese philosophy of war; "The Art of War"; official cults; cult rituals.

REFERENCES

1. Dao de Tszin. Kanon shliakhu ta spromozhnosti. Per. zi starokytaiskoi, komentari ta pisliamova andriia Nakorchevskoho. – K.: ArtHuss, 2020. – 200 s. {in Ukrainian}.
2. Klassycheskyi Kytai / Yvan Kamenarovych. - M.: Veche, 2006.- 416 s. {in Ukrainian}.
3. Tradytsiini kulty i rytualy Kytaiu / Vasyl Khavronenko. – Universytetska kafedra №2/2013. - K.: KNEU, 2013. - 65-75 s. {in Ukrainian}.
4. Filosofiia konfutsianskoi osvity / - Sofiia. Humanitarno-relihiieznavchyi visnyk №2(11). – K., VPTs «Kyivskiy universytet», 2018. - 80-83s. {in Ukrainian}.
5. Besidy i sudzhennia. Konfutsii. - K.; Vyd. «Arii», 2022, 178 s. - S. 224. {in Ukrainian}.
6. Mystetstvo viiny / Sun-tszy; pereklad Hryhoriia Latnyka. – K.: Arii, 2014. – 128 s. – (Antolohiia mudrosti). {in Ukrainian}.
7. Konfutsii Knyha Vyslovy - Kharkiv: Folio, 2023. - 192 s. {in Ukrainian}.
8. Kiktenko V.O. Do vyznachennia katehorii pervisnoi sutnosti Pidnebesnoi // Skhidnyi svit. №8, tom 6, 2 (96), Kyiv, 1999. – S. 45-58. {in Ukrainian}.
9. Kiktenko V.O. Dzhozef Nidem pro filosofiiu rannoho konfutsianstva // Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu im. V. N. Karazina. – 2004. – №615. – S. 54–60. {in Ukrainian}.
10. Kiktenko V. O. Filosofiia rannoho konfutsianstva u vidnoshenni do istorii naukovoï dumky v davnomu Kytai v analizi Dzhozefa Nidema // Problemy osvity: Nauk.-metod., zb. – K.: Nauk.-metod. tsentr vyshchoi osvity, 2004. – Vyp. 38. – S. 239–251. {in Ukrainian}.
11. Kapranov S.V. Fenomen konfutsianskoho khramu v konteksti kroskulturnykh kontaktiv u tradytsiinykh suspilstvakh Skhidnoi Azii // Skhidnyi svit. – K., 2008. – №3. – S. 132-140. {in Ukrainian}.
12. Sébastien Billioud, Joël Thoraval the Sage and the People: The Confucian Revival in China - Oxford University Press, 2015 - 332 s. {in English}.
13. Philip J. Ivanhoe, Sungmoon Kim Confucianism, A Habit of the Heart: Bellah, Civil Religion, and East Asia State University of New York Press, 1 liut. 2016 r. - 246 r. {in English}.
14. Tony Swain Confucianism in China: An Introduction Bloomsbury Publishing, 7 ver. 2017 r. - 312 p. {in English}.
15. Paul R. Confucianism. - Goldin Routledge, 2014. - 240 p. {in English}.
16. Shun, Kwong-loi. 1993. Jen and Li in the Analects. Philosophy East and West 43: P. 457-479. {in English}.